

פרקים בנחלת יהודה א – תשנ"ה
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

דרום הר חברון בתקופת המשנה והתלמוד

הערות היסטוריות בעקבות חפירות ארכיאולוגיות חדשות*

יהושע שוורץ

מבוא

דרום הר חברון¹ היה מיושב יהודים בחלק מתקופת בית שני² ובדור יבנה שלאחר החורבן (70-132 לסה"נ).³ עם זאת, ברור שהיישוב שם באותם הימים לא היה גדול ומילא רק תפקיד שולי בתולדות עם ישראל בארץ באותן התקופות.

* חובה נעימה לי להודות לידידי דוד עמית מרשות העתיקות ("ראש המדברים" על כל מקומות הדרום), שקרא נוסח ראשון של מאמר זה, העיר הערות חשובות, העביר אלי מידע חדש ומנע ממני טעויות רבות.

1. האזור שייך ל "דרום" או "דרומא" של המקורות התלמודיים (המחולק אף הוא לדרום עליון ולדרום תחתון) ולדרומא הנזכרת באונומאסטיקון של אב הכנסייה אוסביוס. במשך התקופה הרומית-ביזאנטית נכלל הדרום בתחום בית גוברין (מלכיש במערב ועד עין-גדי במזרח ומדומה בצפון ועד יתיר בדרום), אם כי נמצא בו גם חלק מהתחומים הצפוניים של הלימס באזור חברון ומדרומה. על הרקע הגיאוגרפי של ה "דרום" והשימוש בו במקורות ספרותיים ראה י' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 35-41. אנו נתייחס בעיקר לדרום הר חברון.

2. כנראה, קבלו התושבים האדומים של ה "דרום" את היהדות בעת שהשלים יוחנן הורקנוס א' את כיבוש אידומיאה (=הדרום) בשנת 125 לפהס"נ (יוסף בן מתתיהו, מלחמת א' 63; קדמוניות יג 257-258). לגבי הממצא הארכיאולוגי בדרום הר חברון מתקופת בית שני ראה ד' עמית וצ' אילן, "בית הכנסת במעון שביהודה", קדמוניות 91-92 (תשנ"א), עמ' 122 על המקווה שמלכתחילה השתייך ליישוב היהודי במעון בתקופת בית שני. לגבי חורבת סוסיה, במערכת המילוט שעל-יד בית הכנסת שם נתגלה מטבע מזמן מרד הגדול ועל הגבעה ממערב לבית הכנסת נמצאו 25 מטבעות שכ 2/3 מהם מתקופת בית שני, מזמנו של יוחנן הורקנוס ועד למרד הגדול. וראה גם צ' אילן, "חשיפת בתי-הכנסת הקדומים במעון ובענים שבדרום הר חברון", בתוך דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים, תש"ן, עמ' 46-47. לדעת אילן, אפשר שענים התקיימה מהתקופה ההלניסטית ואולי ברציפות מתקופת הברזל והפרסית. על כל פנים, מוסר לי דוד עמית שלא נמצאה באתר קרמיקה פרסית, הלניסטית או רומית קדומה ונתגלה רק מטבע אחד של תלמי. עם זאת, אין לדעת בבירור שמקום זה היה מיושב על-ידי יהודים. והשווה גם משנת מכשירין ה:ט על דבש הזיפין שלפי דעה אחת (בבלי סוטה מח ע"ב) נקרא על שם מקום- והכוונה לזיף בדרום הר חברון.

3. על היישוב היהודי באזור בכפר עזיז ובבית המגניה במשך דור יבנה ועל החכמים שישבו שם ושבקרו במקומות אלה ראה שוורץ, היישוב היהודי (לעיל הערה 1).

השינוי המהותי לגבי היישוב היהודי בדרום בא לאחר מלחמת בר-כוכבא ובמשך התקופה הרומית המאוחרת כשההתיישבות היהודית עמדה שם בשיאה. היישוב היהודי הזה החזיק מעמד גם בתקופה הביזנטית כשהחלה חדירה נוצרית לדרום.

על-אף הגידול המשמעותי ביישוב היהודי באזור זה באותם הימים, אין זה קל לכתוב את "תולדות" היישוב היהודי בדרום הר חברון באותה תקופה. המקורות הספרותיים מכל הסוגים הם פרגמנטריים ביותר והתגליות הארכיאולוגיות החדשות, ככל שמוסיפות מידע חשוב להבנת אתר זה או אחר, מעוררות לא פעם קשיים ושאלות. משום כך, אין בכוונתנו כאן לכתוב את תולדות היישוב היהודי בדרום בתקופת המשנה והתלמוד, משהו שגם ניסינו לעשות בעבודה קודמת⁴, אלא להתייחס במיוחד לאותן הפרשיות ההיסטוריות החדשות שנתעוררו בעקבות החפירות הארכיאולוגיות בדרום במשך השנים האחרונות ולנסות ולקשר בין ענינים אלה לבין מה שכבר ידוע ומקובל לגבי תולדות אזור זה.

מפלט והתאוששות

מקובל לחשוב שאזור הר חברון שימש כמקלט לשארית הפליטה של ארץ-יהודה (שלא ברחה לחו"ל, לגליל או לערי החוף) בעקבות דיכוי מרד בר-כוכבא. עם זאת, העדר ממצא ארכיאולוגי ברור מתקופה זו מקשה על קביעה זו ויש אפילו שטוענים, שהיה פער יישובי בדרום הר חברון במאה השנייה⁵.

עמ' 98 הערה 53 והנ"ל, "היישוב היהודי בדרום הר-חברון - הערות היסטוריות", קתדרה, 60 (תשנ"א), עמ' 98 הערה 17 והמקורות שציינו שם. ראה גם ד' עמית, "מערות קבורה מול ח' כפר עזיז", חדשות ארכיאולוגיות, צה(תש"ן), עמ' 69-70. רבן יוחנן בן זכאי שהיה "עולה למעון יהודה" כנראה הלך לאמאוס ולא למעון בדרום הר חברון. וראה גם הנ"ל

"The Riddle of Yuta", *Israel Land and Nature*, 17 (1991/2), 83-87.

ושם גם על כפר עזיז.

4. ראה שוורץ, היישוב היהודי (לעיל הערה 1), עמ' 98-109, 113-114 והשווה גם הנ"ל, "היישוב היהודי באיזור יהודה והחוף הדרומי במאות השלישית והרביעית", בתוך צ' ברוס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי (ירושלים, תשמ"ב), א, עמ' 193-199. וראה גם כעת הנ"ל, "היישוב היהודי בדרום הר-חברון- הערות היסטוריות" (לעיל הערה 3).

5. הטענה שהיה פער יישובי בדרום הר חברון במאה השנייה ושהיישוב התאושש רק במאה השלישית לטה"נ הושמעה על-ידי דן ברג בהרצאה ביד יצחק בן-צבי ב' בתמוז תשמ"ה. ראה גם עמית ואילו, בית-הכנסת במעון שביהודה (לעיל הערה 2), עמ' 119, 122 על "חידוש" היישוב היהודי במעון במאה הרביעית היות שאין ממצא ארכיאולוגי שם מהמאות השנייה והשלישית. עם זאת, וככל שידוע לי, לא נתגלו סימנים של חורבן והרס והחפירות בינתיים התמקדו רק באזור בית הכנסת. כפי שהראה נגב בחפירות סוסיה, יכול יישוב יהודי להתקיים גם לפני שבונים את בית הכנסת "המפואר" וייתכן שכך היה במעון. קשה, אם כן, לדבר על חידוש היישוב שם.

ענין זה תלוי במידה רבה בשאלה קשה אחרת שהיא שאלת השתתפותם של תושבי דרום הר חברון במרד בר-כוכבא, שהרי אם היה פער יישובי בדרום במאה השנייה הוא נוצר רק בעקבות מרד זה. אומנם, נושא זה חורג מהמסגרת הכרונולוגית שלנו, אך למעשה, כל תולדות הדרום אחרי מלחמת בר-כוכבא תלויות בשאלה זו. האם דרום הר חברון שימש כמפלט מידי ליהודי יהודה ולכן ראשית גידול היישוב החלה כבר במאה השנייה או האם תהליך זה החל רק לאחר מכן במאה השלישית ובמאה הרביעית?

מבלי להכנס לשאלה הקשה אודות היקפו הגיאוגרפי של מרד בר-כוכבא ביהודה, אין מקורות ספרותיים שמעידים חד משמעית על השתתפות תושבי דרום הר חברון במרד⁶ וכמעט שאין שרידים ארכיאולוגיים המעידים על השתתפות זו או על פגיעה באזור שתביא לידי פער יישובי.⁷ אומנם, עדיין קשה העדר ממצא ארכיאולוגי חד משמעית מאמצע המאה השנייה, אך אין בזה לפסול את עצם קיום היישוב היהודה בדרום הר חברון באותו זמן ואפילו התחלת תהליך הגידול המשמעותי. אין זה מן הנמנע שהיהודים שם, כמו שבמקומות אחרים, העדיפו בראשונה לשמור על פרופיל נמוך ורק בהמשך הזמן נתנו ביטויים פיזיים בולטים יותר לנוכחותם.

6. עיקר הפעילות היתה בצפון הר-חברון, בצפון תחום בית גוברין, בשפלת יהודה ובמדבר יהודה. ראה:

B. Isaac and O. Oppenheimer, "The Revolt of Bar-Kochba: Ideology and Modern Scholarship," *Journal of Jewish Studies*, 36 (1985), 53-54.

אפשר שה'ברך' הנזכר במכתב משמעון בן כוסבה לישע בן גלגלה ולאנשי הברך היא כפר-בריכא המזוהה עם בני נעים, אך אין אפילו תמימות דעים לגבי קריאה זו. דוד עמית מסר לי שכ-8 ק"מ מדרום מזרח לבני נעים בקרבת דרך שירדה משם לעבר עין גדי נתגלתה מערת מפלט גדולה עם שרידים רבים מימי בר כוכבא. אפשר שהמסתתרים שם הגיעו מכפר בריכא (הברך) או מכל כפר אחר מהאזור שמדרום לחברון. על הענין כולו ראה ד' עמית, "חפירות במערת מפלט בנחל חבר העילי", הקונגרס הארכיאולוגי ה-18 בישראל- תקצירי הרצאות (תל-אביב, תשנ"ב), עמ' 25-24. מעניין הוא שיהודים שנלקחו בשבי במלחמת בר-כוכבא נמכרו דוקא בטרבינטוס (= בית אילנים = אלוני ממרא = בוטנה), הנמצאת על-יד חברון. ראה המקורות שציינו בשוורץ, היישוב היהודי (לעיל הערה 1), עמ' 116-117. במקום היה יריד מפורסם בתקופה הרומית-ביזנטית והיהודים פקדו גם הם את היריד. בשנים האחרונות נערכו חפירות ארכיאולוגיות במקום. ראה י' מגן, "אלוני ממרא- אתר-פולחן מימי הורדוס", קדמוניות, 93-94 (תשנ"א), עמ' 46-55. לדעת מגן, היריד שכן על-יד המקום המקודש, שבתקופה הביזנטית הקימו בו כנסייה, ולא בתוכו. עובדה זו עוזרת להסביר את נוכחותם של היהודים ביריד בתקופה הביזנטית.

7. מערכות מסתור נתגלו בצפון הר חברון במקומות כמו הירודיון, גידור, ערוב, כופין, חורבת ברכות ועוד. ראה בפירוט בתוך ע' קלונר וי' טפר, מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב, תשמ"ז, עמ' 265-275. וראה גם המפה שם בעמ' 78. מערכות מסתור גם נתגלו בפריפריה הדרומית- מערבית של דרום הר חברון בנחל יתיר ובח' צלית. ראה ד' אלון, "המסתור באתר נחל יתיר", בתוך קלונר וטפר, עמ' 154-159 וז'

עיקר היישוב היהודי של "דרומא" בתקופת המשנה והתלמוד התרכז באזור שבין יוטה בצפון ועניה בדרום וכלל אתרים כמו כרמל, כפר עזיז, מעון, סוסייה ואשתמוע. רובן של החפירות הארכיאולוגיות ומחקר הדרום בשנים האחרונות התמקד באזור זה ובמיוחד בסוסייה, מעון וענים. כפי שכתבנו למעלה, עיקר דברינו כאן יתייחס לעניינים היסטוריים-יישוביים חדשים הקשורים לאותן חפירות.

סוסייה

החפירות הרחבות ביותר נעשו בסוסייה, ישוב שנמצא כמעט באמצע האזור שבין יטה לענים ושזכה להתעניינות רבה בשנים האחרונות.⁸ הפרשיות החדשות קשורות לתולדות סוסייה עצמה, לקשרים השונים בינה ובין היישובים הסמוכים והקשרים בין סוסייה ומסורת ארץ-יהודה. חלק מהדברים קשורים, כמובן, ליותר מתחום אחד.

הבעיה המרכזית לגבי סוסייה היא פשר הבנייה המסיבית והשרידים האדריכליים המרשימים, בעיקר בגבעה המזרחית. האם דברים אלה משקפים את מעמדה של סוסייה כמרכז אזורי,⁹ או שמא השרידים דומים למציאות שהיתה קיימת ביתר היישובים הקרובים, שהרי יש לזכור שרק בסוסייה נערכו חפירות אינטנסיביות

משל, ס' בן-יוסף וא' דרור, חבל יתיר: סקר נוף ואתרים (חלקי), תל-אביב, תשמ"ז, הערה 88, עמ' 72-74. ככל שידוע לי, לא נתגלו מערכות מסתור קלסיות במרכז דרום הר חברון. נתגלו אומנם כמה "מערות מילוט" באתרים שונים בדרום הר חברון (סוסייה, אשתמוע, ענים ומעון) אך אין הן קשורות כנראה למרד בר-כוכבא, כפי שנראה בהמשך. בענים נמצא מטבע משנה ב' למרד בר-כוכבא בתוך שפכים באולם בית הכנסת (אני מודה לדוד עמית שמסר לי מידע זה), אך קשה להסיק מסקנות רק משריד זה. כמו כן, נתגלו מטבעות מרד בר-כוכבא בכמה כפרים בדרום הר חברון, אבל עיקרם באו מהשיפולים הדרום-מערביים ובלאו הכי מקור המטבעות הם מגוריהם של סוחרים עתיקות ושודדים. ראה קלובר וטפר, מערכות המסתור, עמ' 372. וראה שם, עמ' 333-337, על המטבעות שנתגלו באתר נחל יתיר ובחורבת צלית. גם שרידי החורבן באזור מעידים שדרום הר חברון לא נפגע במיוחד במרד (אולי בשל אי השתתפות). כמו כן קיימים סימנים להרג ולשריפה אדירה במערכת באתר נחל יתיר (אלון, שם). עמוס קלובר מסר לי, שרימון (חורבת אם אל-רמאמין) נפגעה במאה השנייה, בעקבות מרד בר-כוכבא. כל זה עדיין מקשר את המרד ותוצאותיו רק לפריפריה של דרום הר חברון.

8. ראה שוורץ, היישוב היהודי ביהודה (לעיל הערה 1), עמ' 99-101 והספרות שם על תולדות האתר, חפירת בית הכנסת וחפירת הבית הביזאנטי. על החפירות הארכיאולוגיות האחרונות של אברהם נגב ראה א' נגב, "חורבת סוסייה והיישוב היהודי בדרום הר-חברון בתקופה הרומית המאוחרת", קתדרה 60 (תשנ"א), עמ' 85-93 והספרות שם. ז' יבין אמור להמשיך לחפור בסוסייה. יש להדגיש שאנו דוחים מכל וכל את דעתו של נגב לגבי זיהוי חורבת סוסייה עם "כרמל החדשה" היהודית, אך אין סיבה לחזור כאן על טענותינו. ראה דברינו המפורטים נגד שיטת נגב בקתדרה שם (לעיל הערה 3), עמ' 94-98.

9. A. Negev, "Excavations at Carmel (Kh. Susiya) in 1984: Preliminary

מחוץ למתחם של בית הכנסת ובמרחבים גדולים ביישוב וייתכן שחפירות נוספות ביתר היישובים יגלו שרידים דומים¹⁰.

מיקומה של סוסיה מתאים ליישוב שהיה מרכז אזורי. היישוב נמצא בדיוק בלב האזור ונהנה מרמת נגישות גבוהה הודות לדרכים הכפריות ולכבישים שקשרו בינו ובין היישובים האחרים בסביבה. כמובן, חלק מהשרידים שנתגלו שם מתפרשים בצורה יפה אם סוסיה היתה המרכז. כך, למשל, חפר נגב בניין בגבעה המזרחית שהקיף את היישוב במזרח, לאורך שיא הגבעה וגם במערבה ושימש מעין חומת-מגן¹¹. לכשעצמו, אין הדבר הזה יוצא דופן¹², אלא שבקצה הצפוני-מזרחי של היישוב גילה נגב שרידים של מה שהוא מכנה מגדל עוז גדול, שממנו נראים כרמל, יוטה ואשתמוע¹³. כמו כן, השערים והפתחים שדרכם נכנסו ליחידות הבנייה השונות בגבעה המזרחית היו חזקים וכבדים ותרמו גם הם להרגשת הבטחון¹⁴. כל זה מתאים במיוחד למרכז שאליו אמורים להגיע תושבי האזור בתקופות של לחץ בטחוני. כמו כן, נתגלתה מערכת מילוט על-יד בית הכנסת, אבל מערכות דומות נמצאו ביישובים סמוכים כמו מעון, ענים ואשתמוע ולכן אין במערכת זו בסוסיה משהו מיוחד¹⁵. יש להוסיף שאין בגילוי מערכות מילוט ביישובים האחרים לפגוע בהשערתנו שסוסיה שמשה כמרכז, שהרי קשה להניח שהיישובים האחרים היו ללא כל הגנה. כמו כן, אפשר שמערכות המילוט נבנו לתת מענה בטחוני לסכנה ספציפית כמו פעולות הדיכוי של הצבא הרומי בימי מרד גאלוס

Report," *IEJ*, 35 (1985), 232: "The most impressive feature at Kh. Susiya is the sturdiness of construction, the presence of ashlar blocks weighing several tons ... - characteristics which seem out of place in a farmer's village."

10. ראה למשל שוורץ, היישוב היהודי ביהודה (לעיל הערה 1) עמ' 99 על התבליטים היהודיים ובהם מנורות וסמלים יהודיים אחרים שנחקקו על גבי אבנים ונקבעו בכותלי בתי הכפר אשתמוע (סמוע). וראה גם "הירשפלד, בית המגורים הארץ-ישראלי בתקופה הרומית-ביזנטית, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 111-116 על הבית היהודי העתיק הגדול והיוצא דופן שנסקר באשתמוע. גם במעון¹ ובענים, כמו בסוסיה, היו מערות מגורים בשלב מסוים. ראה עמית ואילן, בית-הכנסת במעון שביהודה (לעיל הערה 2), עמ' 117 וכך היה גם בחורבת עזיז ובאתרים רבים אחרים באזור.
11. נגב, חורבת סוסיה (לעיל הערה 8), עמ' 87.
12. ראה ז' ספראי, "מערכת הביטחון הפנימי בעיר היהודית בתקופת המשנה והתלמוד", קתדרה, 22 (תשמ"ב), עמ' 43-50. קשה לחשוב שהביצורים נבנו נגד כוחות רומיים וסביר יותר שהם נועדו לספק מידה מסוימת של בטחון אזורי נגד שוסי המדבר למיניהם.
13. נגב שם. מן הסתם, ניתן לראות גם את מעון (ונגב כתב את דברים אלה לפני חפירות עמית ואילן באתר זה וגילוי השרידים של היישוב היהודי שם).
14. שם.
15. ראה עמית ואילן, בית הכנסת במעון שביהודה (לעיל הערה 2), עמ' 122. עם זאת, במערכת בסוסיה נמצא שקל כסף משנה ב' של מרד החורבן.

באמצע המאה הרביעית לסה"נ. על כל פנים, דברינו לגבי ה"ביצורים" בסוסיה (אם פרשנות נגב כאן היא נכונה) ומעמדה כמרכז בטוחני נשארים בגדר השערה עד שתערכנה חפירות ביישובים האחרים שתלמדנה באיזו מידה היו יישובים אלה מבוצרים.

אפשר להסביר גם את תפקידה של אחת המערות בסוסיה בהקשר למעמד היישוב כמרכז אזורי ובטוחני. כך למשל הציע נגב ש "מערת המנורה", הקרויה לבית הכנסת, שאין לה חלונות ושיש לה פתח חזק ובטוח במיוחד, שימשה כאוצר בית הכנסת¹⁶. אומנם, לא נתגלו קופות, שמן הסתם היו 'קופות כספים, כמו אלה שנתגלו בבתי הכנסת בבית אלפא, במעון (בירים) ובעין גדי¹⁷, ולא נתגלו מטמונים של כסף כמו אלה שנמצאו ממערב לבית הכנסת ברימון¹⁸ אבל אפשר שמערה בטוחה זו שמשה לא רק כאוצר בית הכנסת כהצעת נגב אלא גם כאוצר העיר, ואולי אף של הסביבה. קשה לחשוב שלבית הכנסת עצמו היה צורך באוצר כל-כך גדול וחזק. על כל פנים, מעניין שמערכת המילוט שעל-יד בית הכנסת בסוסיה לא הובילה למערת המנורה ולא עברה דרכה אלא הגיעה רחוק ממנה, מה שלכאורה מחליש את הקשר בין בית הכנסת למערה.

סביר שסוסיה כמרכז אזורי, אם כך היה, שמשה גם כשוק מרכזי. כבר הזכרנו למעלה שהיתה לה רמת נגישות גבוהה. אי נגב הביא את הצעתו של בנימין מזר בזמנו, שכלכלת האזור היתה מבוססת על מסחר בשמן זית ויין עם החיילים הרומיים שאיישו את המוצבים והמחנות השונים בדרום הר חברון¹⁹. אי-אפשר כמובן להוכיח טענה זו, אבל היא די סבירה וידוע על יישובים אחרים ביהודה שכנראה התבססו על מסחר עם חיילים רומיים שנמצאו בסמוך ליישובם²⁰. אם כך, אפשר שרבים מהמבנים שנתגלו בסוסיה והמתקנים שבהם קשורים לאותו שוק מרכזי ולמעמד העיר כמרכז כלכלי²¹. יש בכל זאת לזכור, וכפי שהזכרנו למעלה, שעד שתערכנה חפירות ארכיאולוגיות רחבות ביישובים האחרים ועד שיוברר מבנה יישובים אלה, לא נוכל להיות בטוחים גם לגבי מעמדה של סוסיה.

16. ראה Excavations at Carmel (לעיל הערה 9), עמ' 242.

17. ראה ז' ספראי, "התפקידים הקהילתיים של בית הכנסת בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", בתוך ז' ספראי (עורך), בית-הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 116.

18. A. Kloner and T. Mindel, "Two Byzantine Hoards from the Ancient Synagogue of Horvat Rimmon," *Israel Numismatic Journal*, 5(1981), 60-68.

19. ראה נגב, Excavations at Carmel (לעיל הערה 9), עמ' 252 הערה 24. בעניין חיילים באזור ראה גם "הירשפלד", שרשרת מצודות ביזאנטיות לאורך דרך הספר המזרחית של הר חברון", קדמוניות 46-47 (תשמ"ם), עמ' 78-121.

20. ראה למשל שוורץ, היישוב היהודי ביהודה (לעיל הרעה 1), עמ' 116.

21. עם זאת, וכפי שהעיר לי דוד עמית, כל מה שנמצא בסוסיה ניתן לייחס גם לצרכים ולפונקציות מקומיות. וראה גם נגב, Excavations at Carmel, עמ' 243 ואילך על מערת היקב. אין ספק שתעשיית היין היתה חשובה בסוסיה ובאזור הסמוך. עם זאת, הרבה מהפעילויות הקשורות ליקב נעשו בדרך כלל לא בתוך היישוב אלא

אפילו אם שימשה סוסיה מרכז אזורי, נמצאו בה דברים הדומים למה שנמצא ביישובים האחרים בסביבה ושאנם יוצאי דופן במיוחד. כך, למשל, אין הבדלים משמעותיים בין המתקנים החקלאיים שנמצאו בשדות, שמן הסתם השתייכו לסוסיה לבין מתקנים שנמצאו בשדות שנשתייכו ליישובים הקרובים²². כמו כן, מעיד נגב על משקוף בנין בגבעה המזרחית מעוטר ב "טבולה אנסטה" (טבלה בעלת אזניים), אבל משקופים מסוג זה נתגלו גם באשתמוע ובכפר עזיז²³. כפר עזיז היה כנראה באותו זמן יישוב נוצרי²⁴, וסביר שאין ללמוד מפריט אדריכלי זה ואחרים כאלה משתו מיוחד על תולדות אותם היישובים.

כמו כן, ברור שהיה משהו מן המיוחד בכל יישוב באזור, אפילו אם סוסיה היתה מרכז. כך, למשל, ועל-אף הסיכוי הסביר שחלק מבתי הכנסת ביישובי דרום הר חברון נבנו על-ידי אותם אומנים, כל יישוב בנה בית כנסת לפי תנאיו וצרכיו²⁵.

החפירות החדשות הביאו קצת מן החוקרים לחזור ולדון בחפירות הישנות יותר ובמיוחד בממצא מבית הכנסת. כך למשל, גדעון פרסטר טען, שברצפת הפסיפס לפני הבמה המשנית על-יד הקיר הדרומי של בית הכנסת לא מתואר ארון קודש, כדעת החופרים ורובם של החוקרים, אלא חזית מיבנה של בית המקדש בירושלים, ובמרכזו בפנים בין עמודיו ארון קודש עם שתי דלתות סגורות²⁶. לכאורה,

---

בשדות בשטח החקלאי וכך היה לעתים רבות לגבי היקב עצמו. ראה למשל ש' דר, התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, והתקופה הביזנטית, תל-אביב, תשמ"ב, א, עמ' 240 ואילך. נגב השווה בין המערה בסוסיה לבין מערת יקב בעובדת, אך הדברים הרבה יותר ברורים שם (ראה נגב, Excavations, עמ' 244-245 הערה 13) וספק אם באמת ניתן להשוות בין שתי המערות. על כל פנים, אם המערה בסוסיה קשורה לתעשיית היין, שמה שימשה לא יקב אלא כאוצר.

22. ראה נגב, Excavations at Carmel עמ' 242. על גתות ובתי-בד בתל מעון ובסיבתו ראה עמית ואילן, בית- הכנסת במעון שביהודה (לעיל הערה 2), עמ' 116. ראה גם ש' גוטמן, "אתרים היסטוריים בהר חברון", מבפנים, לה (תשל"ג/ד), עמ' 317-329 והנ"ל, "הרצאה בכנס הר חברון בפני החוגים לידיעת הארץ", בתוך הר חברון, לקט מאמרים, תל-אביב, תשל"ל, עמ' ג-כח. ישנה גת תעשייתית גדולה באשתמוע שנחפרה על-ידי גוטמן, גתות ובתי בד בענים (שיפורסמו על-ידי דוד עמית בסקר הסביבתי) ועוד גתות ובתי בד רבים.

23. נגב, חורבת סוסיה (לעיל הערה 8), עמ' 87.

24. שוורץ, היישוב היהודי ביהודה (לעיל הערה 1), עמ' 104.

25. צ' אילן, "חשיפת בתי-הכנסת הקדומים במעון ובענים שבדרום הר חברון", בתוך דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך א', ירושלים, תש"ן, עמ' 45.

26. ראה ג' פרסטר, "נושאים אלגוריים וסמליים בעלי משמעות נוצרית בעיטורי רצפת הפסיפס של בתי-כנסת במאה השישית בארץ-ישראל", בתוך ד' יעקובי וי' צפריר

אין בפרשנות זו של פרסטר לשנות הרבה שהרי יש זהות רעיונית אמנותית בין ארון הקודש לארון העדות. אלא שפרסטר גם עמד על הדימוי שבין תיאור זה לתיאור המקדש בכנסייה הנוצרית בהר נבו וגם על הכבשים או האילים אשר תוארו זה לצד זה לצדי התיאור המרכזי בסוסייה. לדעתו השימוש בכבש ומקומו בפסיפס מעידים על השפעה חזקה של האיקונוגרפיה הנוצרית. פרסטר מתלבט לגבי המשמעות שנתנו היהודים בסוסייה לדברים אלה וטוען שאם היהודים שם באמת הכירו את הסמלים הנוצריים, ומן הסתם כך היה, לדעתו של פרסטר, אזי הדבר מעיד על עצמאותם הרוחנית של היהודים²⁷.

דבריו של פרסטר מעניינים וחשובים, אך יש להזהר במקצת מקבלת מסקנותיו, אפילו אם היהודים תושבי סוסייה, או לכל הפחות מזמיני הפסיפס, הכירו את משמעות הדברים. דבר ידוע הוא שתושבי דרום הר חברון שמרו על כמה וכמה מסורות ומנהגים קדומים שהיו קשורים ליהודה, ובמיוחד כשיהודה היתה מרכז היהדות. היהודים באזור ראו את עצמם כירשי יהדות יהודה הקדומה כשמרכז היהדות היה ביהודה. הם שמרו על השימוש בעברית ובארמית, בנו בתי כנסת בהתאם למסורת יהודה העתיקה, קברו בכוכים והשתמשו בגלוסקמאות לקבורה משנית כפי שהיה מקובל ביהודה בתקופת בית שני²⁸. אין זה, אם כן, מפתיע למצוא תיאור של חזית המקדש בבית כנסת בדרום הר חברון, אם צודק פרסטר בפרשנותו²⁹. כמו כן, גם לנוצרים היו מוטיבים משלהם לגבי בית המקדש היהודי ולכן אין זה בטוח שיש לקשר בין התיאור בהר נבו לזה בסוסייה, אפילו אם יש קווים דומים בתיאורים. ניתן גם לפרש את המוטיבים של כבשים ואילים במסורת היהודית ובאמנות היהודית מבלי להזקק כלל לסמבוליקה נוצרית ואין שום סיבה לא לעשות כך גם בסוסייה³⁰. קשה לדעת, אם כן, באיזו מידה היתה

(עורכים), יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל הביזאנטית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 198-214.

27. שם.

28. ראה שוורץ, היישוב היהודי ביהודה (לעיל הערה 1), עמ' 104-106 והספרות שם. וראה גם אילן בתי-הכנסת הקדומים במעון ובענים (ראה הערה 25), עמ' 46. מהעמץ ניתן ללמוד שעל-אף ההבדלים בין בתי הכנסת באזור, בכולם הפתח במזרח בהתאם למה שהיתה כנראה מסורת יהודה. בסוסייה (וכן בענים ובכפר עדיז) נתגלו גם מערות קבורה האופייניות לקבורה ביהודה בתקופת הבית.

29. ועם זאת, המוטיב נפוץ יותר בבתי כנסת בעמק כנרות ובעמק בית שאן וכעת מתברר, שהוא מופיע גם בבתי כנסת שומרונים. אין זאת אומרת, אם כן, שהמוטיב בסוסייה קשור רק למסורת יהודה העתיקה (וכל זה כמובן בתנאי שפרסטר צודק).

30. J. Schwartz, *The Encaenia of the Church of the Holy Sepulchre, the Temple of Solomon and the Jews*, *Theologische Zeitschrift*, 43 (1987), 265-281.

ראה למשל פסיקתא דרב כהנא, את קרבני לחמי, עמ' 120-121, במהדורת מנדלבוים (דברי בית הלל ובית שמאי). בעתיד אנו מתכוונים לדון בהרחבה במוטיבים אלה ודומיהם בספרות חז"ל.

באמת השפעה של איקונוגרפיה נוצרית בסוסיה ובאיזו מידה נאלצו התושבים היהודים שם להתמודד עם דברים אלה ואם בכלל³¹.

החפירות בסוסיה העשירו אותנו בפרטים רבים וחשובים העוזרים לנסות ולשחזר את תולדות היישוב שם. עם זאת, עדיין נותרות בעיות קשות כמו למשל הסיבה להעברת מוקד היישוב ויישוב המערות מן המזרח למערב עד לסוף המאה החמישית לסה"נ³². אפשר שהדבר מעיד על שינוי מוקד אורינטציה יישובית מכיוון כרמל ומעון במזרח לאורינטציה מערבית לכיוון אשתמוע ויוטה. יש, אם כן, בתופעה זו גם להעיד על תולדות היישובים האחרים האלה. מצד שני, אפשר שלא היתה בכלל סיבה מיוחדת לשינוי זה ועם בניית בית הכנסת בשטח פנוי במערב, בקשו לגור בקרבתו ובנו את השכונות המערביות בצורה אחרת בהתאם למה שהיה מקובל באותו זמן.

מעון

החפירות הארכיאולוגיות במעון הוסיפו יישוב לרשימת היישובים היהודיים בדרום הר חברון בתקופת המשנה והתלמוד. מעון אמנם נזכרת באופן סתמי באונומאסטיקון של אוסביוס³³, אלא לא היה ידוע על בית כנסת ויישוב יהודי במקום עד לזמן האחרון. במעון, עם זאת, לא התנהלו חפירות ארכיאולוגיות בקנה מידה רחב כמו שנעשו בסוסיה ולכן קשה יותר להסיק מסקנות היסטוריות. בליט ברירה רובן של המסקנות ההיסטוריות תלויות בשרידים הקשורים לבית הכנסת.

31. ראה נגב, *Excavations at Carmel*, עמ' 234 איור 4:2 ועמ' 235 איור 3:3 על צלב (?) שנמצא בקיר חיצוני של הבניין הדרומי, אך אין ללמוד מזה הרבה לגבי חזירת הנצרות לסוסיה. כך גם לגבי הצלב שנחקק באבן בשימוש משני באשתמוע הסמוכה (ראה שוורץ, היישוב היהודי, עמ' 109, הערה 129) והצלבים שנתגלו ביוטה ובכפר עזיז במאה הקודמת ובזמן האחרון. ראה שוורץ שם, הערה 131 וראה כעת גם א' דינור, חדשות ארכיאולוגיות, פט (תשמ"ז), עמ' 51. דיעה מקובלת היא שהשרידים הנוצריים ביוטה הובאו לשם בתקופה הצלבנית משרידי הכנסיות הביזאנטיות שהיו שם. בסקר יוטה (יטא) נתגלו שרידים של מבנה ציבורי גדול שעדיין לא ניתן לקבוע בבירור אם היה בית כנסת או כנסייה. וראה גם בהרחבה מאמריו של דוד עמית שנזכרו לעיל בהערה 3.

32. נגב, *Excavations at Carmel*, עמ' 251. מובן מאליו, שעדיין דרושה הוכחה נוספת לעצם קיום התופעה בכלל ולכן דברינו בהמשך הם בחזקת "ספק ספיקא".
33. E. Klostermann, *Onomastikon der Biblischen Ortsnamen* (Leipzig, 1904), p. 130 l. 12.

אוסביוס מוסר שמעון נמצאת במטה יהודה במזרח דרומא מבלי לציין מי יושב שם. אמנם בכתב-יד של האונומאסטיקון נמסר ש "היום היא חרבה", אך אין תוספת זו מופיעה בתרגום של הירזימוס ויש שחושבים שאין לקבלה בכלל. והשווה הערותיו של ע"צ מלמד, ספר האונומאסטיקון לאבטביוס, ירושלים, תשל"ח, עמ' 63, לערך 683247. וראה לעיל הערה 3, רבן יוחנן בן זכאי שהיה עולה למעון יהודה כנראה בא לאמאוס ולא למעון בדרום הר חברון.

כך למשל; בית הכנסת במעון אינו גדול במיוחד (15.5X10.5), ובשלו השני, בשלהי המאה החמישית או בראשית המאה הששית לסה"נ, אף הוקטן אולמו³⁴. האם שינוי זה מעיד על ירידה בגודל היישוב היהודי שם או שמא הוא נובע רק משיקולים אדריכליים? האם חדר-המבוא שימש ללימוד, כאפשרות שהעלו החופרים³⁵ ואם כך מה משמעות הדבר לגבי תולדות היישוב? האם המצאותו של מקוה ליד בית הכנסת באמת מעידה על כך, כדעת החופרים, שבית הכנסת במעון היה מרכז קהילתי או שמא הענין קשור רק לנוחיות התושבים ואולי גם למעמד של בית הכנסת כ "מקדש מעט"³⁶? מעניין הוא; שבבית כנסת נתגלה מספר רב, באופן יחסי, של כלי בישול ואכילה המעיד על קיום סעודות מצוה שם. ניתן, אגב, לפרש תופעה זו גם כמשקף מעמד בית הכנסת כמרכז קהילתי וגם כ "מקדש מעט"³⁷.

השרידים המעניינים ביותר שנתגלו במעון הם שברי מנורה בת שבעת הקנים מפוסלת בשיש³⁸. החופרים הציעו שחזור של המנורה כולה ונתברר שקיימות מקבילות בשברי מנורות מאשתמוע, סוסיה, ומעוד כמה מקומות מחוץ לדרום הר חברון. אין, אומנם, תמימות דעים בין החוקרים איך לפרש את סמל המנורה בבתי כנסת, האם מדובר במשהו ריאלי הקשור לאדריכלות בית הכנסת או בסמל של בית המקדש שיש בו מטען רוחני משיחי ואפוקליפטי³⁹. דומני שניתן לקבל את דעתו של ד' עמית המגיע לסינתזה של שתי הדיעות: תיאורי מנורות ברצפות הפסיפס הם במידה רבה ריאליים ומנורת השיש במעון, כמו במקומות אחרים,

-
34. ראה אילן, חשיפת בתי-הכנסת הקדומים במעון ובעינים (לעיל הערה 25), עמ' 46 ועמית ואילן, בית-הכנסת במעון שביהודה (לעיל הערה 3), עמ' 119.
35. עמית ואילן, בית-הכנסת במעון שביהודה, עמ' 120.
36. וכמוכן אפשר גם להגיד, שביישוב קטן אין סתירה בין שתי האפשרויות. על המקוה ראה שם עמ' 121-122. על מקוואות שנתגלו ביישובים אחרים על-יד בתי כנסת (מעון [נירים], כורזין וכו') ראה ספראי, התפקידים הקהילתיים (לעיל הערה 17), עמ' 116-117. על נסיון בזמן האחרון לתאר את התפתחות בית הכנסת ממרכז קהילתי בתקופת בית שני ל "מקדש מעט" במשך תקופת המשנה והתלמוד ראה ל' לוי, "ממרכז קהילתי למקדש מעט: ריהוט ופנים בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד", קתדרה, 60 (תשנ"א), עמ' 36-84.
37. עמית ואילן, שם, עמ' 122. אפשר גם שהיתה אכסניא בבית כנסת. ראה ספראי, התפקידים הקהילתיים עמ' 111. על אכילת סעודות מצווה בבית כנסת ראה שם, עמ' 115.
38. ראה ד' עמית, "מנורת שבעת הקנים מפוסלת בשיש מחפירות בית-הכנסת במעון", בתוך דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים, תש"ן, עמ' 53-60 ועמית ואילן, בית-הכנסת במעון שביהודה, עמ' 123-125.
39. בענין הגישה השנייה ראה במיוחד ד' בריג, "המנורה כסמל משיחי בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 59-62.

הוצבה על-יד ארון הקודש למטרות נוי. עם זאת, מהוות המנורות סמל של כיסופים לגאולה ולבניין המחודש של בית המקדש⁴⁰, רעיונות המתאימים ביותר לתושבי דרום הר חברון ויהודה שניסו לשמור על מסורת העתיקה של יהודה, ירושלים ובית המקדש, כפי שהזכרנו למעלה⁴¹.

יש לקוות, שבזמן הקרוב תתנהלנה חפירות נרחבות ביישוב עצמו וכך גג תתבהר שאלת קשרה של מעון עם היישובים מסביב.

ענים

גם בענים נערכו חפירות ארכיאולוגיות בעיקר באזור בית הכנסת ולכן רובן של המסקנות ההיסטוריות החדשות שניתן היום להסיק לגבי היישוב קשורות לאותן מבנה⁴².

כדוגמת בית הכנסת במעון, גם בית הכנסת בענים הוא קטן (14.5X8.5). אלא שבניגוד למעון שלא נזכרה במקורות ספרותיים מהתקופה הרומית-ביזאנטית, ענים או עניה נזכרת באונומאסטיקון של אוסביוס כ "כפר גדול מאד" של יהודים⁴³. צ' אילן, שחפר את בית הכנסת יחד עם דוד עמית הסיק שהיישוב לא היה גדול במיוחד. הדבר מפליא במקצת מפני שאוסביוס תיאר את הכפר בהתחלת המאה הרביעית, יתכן אפילו לפני שנבנה השלב הראשון של הבניין ומבלי להכנס לבעייה המסובכת של המקורות שעמדו לרשותו של אוסביוס, קשה לחשוב שהיה מגזים מרצונו הטוב לגבי גודל היישוב היהודי. כמו כן, כל עוד שלא תהיינה חפירות שיטתיות ביישוב עצמו, קשה לדעת את גודל היישוב. סקר יסודי של חצרות ומערות של היישוב שנערך על-ידי דוד עמית ושיפורסם בדו"ח הסופי מגלה מספר מירבי של כשישים יחידות, מה שמעיד בבירור שלא מדובר כאן בכפר "גדול מאד".

-
40. עמית, מנורת שבעת הקנים (לעיל הערה 38), עמ' 58.
41. מובן מאליו, שאין בהמצאתן של מנורות (בפסיפסים וסורגים, הן בגילוף והן בפיסול) גם באתרים בצפון לפסול את הטעם המיוחד שהיה יכול אולי להסביר את המנורה במעון.
42. ראה אילן, חשיפת בתי-הכנסת הקדומים במעון ובענים (לעיל הערה 25), עמ' 52-53.
43. ראה גם ז' משל, ס' בן יוסף וא' דרור, חבל יתיר: סקר נוף ואתרים (חלקי), תל-אביב, 1987, עמ' 61. הערה 44. בראש הגבעה מצויים שרידים של מבנה גדול ציבורי (?) (גדול יותר מבית הכנסת שנחפר) בנוי אבנים מסותתות שטיבו אינו ידוע עדיין. כמו כן, עמדו הסוקרים על כ- 30-40 יחידות המורכבות כל אחת ממערה וגדרה.
43. E. Klostermann, Onomastikon der Biblischen Ortsnamen (Leipzig, 1904), p.26.
- כשלו כל הנסיונות לעמוד על טיב הקשר המדויק בין המינוח של אוסביוס (כפר, כפר גדול מאד וכו') לגודל היישובים ויתכן שבלאו הכי הדבר שונה מאזור לאזור.

אחת מהבעיות הקשות ביותר לגבי תולדות עניה היא היחסים בין עניה היהודית לעניה הנוצרית. אוסביוס מזכיר כפר אחר על-יד עניה היהודית והוא נקרא גם כן עניה אלא שאותו כפר הוא "כולו נוצרי"⁴⁴. בכפר הזה ישבו נוצרים תקופה ארוכה ביותר שהרי אחד מה'קדושים' הנוצריים הראשונים בגזרות נגד הנוצרים בסוף המאה השלישית ובהתחלת המאה הרביעית היה פטרוס אבשלום שבא מאותו כפר עניה⁴⁵. אותו פטרוס הוא הקדוש הארצישראלי היחיד שלא בא מעיר גדולה, לכל הפחות בין אלה שיש עליהם מידע מספק. ככל זאת קשה לדעת, אם כל זה משקף את המצב בעניה (=ענים) או רק היה מקרה. כמו כן, יש שטענו שאותו כפר נוצרי קדום היה מלכתחילה יהודי-נוצרי ואולי האמונה ב'ישו היא שהביאה לפילוג בין תושבי עניה היהודים המקוריים והתושבים היהודים שקבלו אמונות נוצריות אבל נשארו, לתקופה מסוימת לכל הפחות, יהודים. על כל פנים, גם בעניה הנוצרית הנמצאת בע'יניה אל-פוקא בקרבת עניה היהודית (=חורבת ענים = ע'יניה א-תחתא) מעבר לנחל ענים, היתה כנסייה ובחלת אבו ד'בח הסמוכה היתה כנסייה גדולה באופן יחסי⁴⁶. אין, עם זאת, רמז כלשהו, לא במקורות הספרותיים של התקופה ולא בשרידים הארכיאולוגיים של האתרים האלה, שהיתה מתיחות בין יהודים ונוצרים וכנראה, היישוב היהודי בענים החזיק מעמד במשך כל התקופה הביזנטית כשהחלה חדירה נוצרית רצינית לדרום הר חברון⁴⁷.

כפי שהיה במעון, גם בית הכנסת בענים עבר שני שלבי בניה בתקופות שונות. עיקר השינוי בין שני שלבי בתי הכנסת בענים היה החלפת רצפת הפסיפס ללוחות אבן. צ' אילן הצביע על תופעה מעניינת בתהליך זה: בדרום-מערב האולם הושאר קטע של סלע טבעי. אילן מצא מקבילות לכך בכמה בתי כנסת ואף בכנסייה והציע שמדובר בביטוי לקדושת המקום שנבחר לשמש כמקדש מעט⁴⁸. הרעיון די מעניין ומצביע אולי על קשרים בין קהילות יהודיות שונות וקהילות נוצריות, אלא שעיקר ההלכה שאילן לכאורה התבסס עליה מתייחסת לסיוד בית או לצביעת קירות ונקבע בה, שמשאירים אמה על אמה קרוב לפתח מבלי לסיד או לצבוע. אין ההלכה, ככל שידוע לי, מתייחסת להשארת סלע טבעי על

-
44. קלוסטרמן, אונמאסטיקון עמ' 26, שורה 14. יש לציין שבאופן עקרוני המרחק בין כפר יהודי לכפר נוצרי אינו גדול בדרום הר חברון. המרחק בין יוטה היהודית לכפר עזיז הנוצרית (בתקופה הביזנטית) קטן מהמרחק בין עניה היהודית והנוצרית. עם זאת עדיין מעניינת העובדה ששני הכפרים שמרו על השם עניה ושאוסביוס במפורש מציין שעניה הנוצרית היא סמוכה לעניה הראשונה.
45. ראה שוורץ, היישוב היהודי (לעיל הערה 1), עמ' 28 והספרות שם.
46. משל ואחרים, עמ' 62-64, הערה 51; עמ' 65-66, הערה 52.
47. ראה אילן שם עמ' 47. על החדירה הנוצרית ראה שוורץ, היישוב היהודי (לעיל הערה 1), עמ' 106-109.
48. ראה אילן, "חשיפת בתי הכנסת" (לעיל הערה 25), עמ' 47.

הרצפה⁴⁹. סלע טבעי אכן נשאר בכמה וכמה כנסיות ביזנטיות, אבל בעיקר בגלל קדושת הסלע עצמו, כמו הסלע באפסיס המרכזי של 'כנסיית כל העמים' המודרנית והסלע בכנסיית 'מנסה כריסטי' על יד כפר נחום. ספק רב אם כך היה המקרה בענים. כמו כן, קביעתו של אילן שיש דמיון רב בין צורת הבמה הסוגרת על כל רוחבו של אולם בית הכנסת וכנסיות יווניות, היא מעניינת ביותר, אבל דומני שהיא דורשת בדיקה יסודית יותר לפני שתוסקנה מסקנות כלשהן⁵⁰.

סיכום

לפני זמן לא רב היו תולדות היישוב היהודי בדרום בבחינת ספר חתום. המקורות הספרותיים המעטים והמקוטעים והחפירות הארכיאולוגיות המעטות שנערכו שם הפכו את כתיבת ההיסטוריה של אזור זה למשימה בלתי אפשרית. ספק אם יתגלו מקורות ספרותיים חדשים הקשורים לאזור, אך עם חידוש המחקר הארכיאולוגי באזור חשוב זה, גם ההיסטוריון יצא נשכר. ראינו כמה וכמה פעמים שאי אפשר להבין תולדות יישוב אחד באזור מבלי להזקק למציאות ביישובים האחרים. לכן יש לקוות שהחפירות תמשכנה ושעם המשך החפירות הארכיאולוגיות באתרים שעסקנו בהם ובאתרים נוספים נזכה לראות בזמן הקרוב את ספר תולדות הדרום והיישוב היהודי בו.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח
www.daat.ac.il

49. ראה תוספתא סוטה ס"ו י"ב. תוספתא בבא בתרא ב' י"ז. בבלי סוטה ס' ע"ב.

50. ראה אילן, "חשיפת בית הכנסת" (לעיל הערה 25), עמ' 50.